

ТЕОРІЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ І ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ЗІСТАВНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті обговорюється питання застосування теорії функціонально-семантичного поля як основи (*tertium comparationis*) міжмовного зіставлення.

Ключові слова: міжмове зіставлення, метамова (основа зіставлення, *tertium comparationis*), методика міжмовного зіставлення, функціонально-семантичне поле.

При будь-якому зіставному дослідженні мов потрібно мати основу для зіставлення. Ефективність контрастивного аналізу залежить від вдало вибраного еталона (основи порівняння, спільного знаменника, *tertium comparationis*), на основі якого визначається реалізація певної ознаки. Тому дослідники-контрастивісти вважають, що для цього потрібно створити особливу метамову. Метамова, як правило, не відображає прямо жодної з реально наявних мовних систем, а втілює в собі певний ідеальний тип, що служить інструментом порівняння реальних систем. Така метамова повинна мати, по-перше, найменування всіх одиниць і властивостей мов — об'єктів дослідження (у ній повинні бути представлені універсальні властивості всіх мов); по-друге, вона повинна мати вираження для різних характеристик цих мов; по-третє, вона має бути зручною для зіставлення з усіма мовами. В ідеалі метамова повинна бути універсальною для порівняння систем різних мов (відомих і невідомих). Конкретні мови уявляються як вияви мови-еталона і виводяться з неї. Характеристика конкретної мови полягає у вказівці на шлях переходу до неї від мови-еталона. Порівняння мов із єдиною мовою-еталоном позитивно вплинуло б на результати дослідження: дозволило б отримати найбільш однорідні результати, які б легко піддавалися зіставному аналізу. У цьому випадку набір відмінностей від мови-еталона становив би специфічну характеристику досліджуваної мови. На жаль, до цього часу така мова не сконструйована, хоча пошуки її тривають. Одні вчені уявляють її у вигляді суми абстрагованих дефініцій, «які пояснюють будову всіх мов без їхніх типологічних відмінностей»¹, інші — як «систему ознак і правил, що існує незалежно від конкретних мов і прийнята гіпотетично-евристично»². На думку В. Г. Гака, взагалі існує три головні можливості основ для порівняння: 1) одна із зіставлених мов; 2) сконструйована індуктивно на основі зіставлених мов мова-еталон, яка має всі значення, що реалізуються хоча б в одній із них;

¹ Рождественский Ю. В. Типология слова.— М., 1969.— С. 40.

² Helbig G. Zu einigen Problemen der konfrontativen Grammatik und der Interferenz in ihrer Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht // Wiss. Ztschr. Humboldt Univ.— Berlin, 1973.— S. 173.

3) абсолютна мова-еталон, що містить категорії форм і значень, виявлених дедуктивно³.

На практиці дотепер у ролі метамови найчастіше використовують одну із зіставлених мов. Наприклад, при зіставленні англійської та української мов відштовхуються як від першої мови, так і від другої. Зіставний опис при цьому значно різниться. Якщо відштовхуватися від англійської мови як основи зіставлення, то, наприклад, важливо було б з'ясувати, які засоби має українська мова для передачі значень англійських артиклів. Якщо за основу взяти українську мову, то необхідно показати, як в англійській мові передаються значення українських видових форм дієслова. Звідси зіставлення з певною мовою, умовно прийнятою за еталон, не має абсолютного характеру і приводить до відносних результатів, які не завжди дають надійні підстави для якихось висновків. Правда, саме шляхом порівняння рідної мови як вихідної (еталона) з іноземною можна повно і легко виявити контрасти (аломорфні риси), але таким способом не можна виявити діалектику всезагального, особливого й одиничного і не можна побудувати однаковий опис мови-об'єкта. У багатьох випадках така мова-еталон не матиме найменувань для властивостей мови-об'єкта (категорію означеності / неозначеності в німецькій чи англійській мові не можна описати через систему української, а категорію виду української мови через систему англійської, німецької, французької чи італійської). Зіставлення, де вихідним пунктом виступає одна з порівнюваних мов, отримало назву однобічного (одностороннього). За такого підходу, хоче цього дослідник чи ні, він змушений відштовхуватися від мовних форм, а не від змісту. Якщо дослідник виходитиме з форм вихідної мови як основи, еталона порівняння, у поле його зору потраплятимуть лише співвідносні одиниці того самого структурного рівня цільової мови. Однак не слід забувати про можливість передачі одних і тих самих значень засобами, які належать до різних мовних рівнів. Так, наприклад, в українській мові дія, що почалася в минулому і триває в момент мовлення, може бути виражена тільки на лексичному рівні (*Іван продовжує працювати*), тоді як в англійській мові — на лексичному і морфологічному (*John continues to work* і *John has been working*). В українській мові запитання і ствердження можуть розрізнятися інтонаційно, а в англійській — граматично за допомогою допоміжного дієслова *do*. Пор.: *Ви знаєте, де магазин. Ви знаєте, де магазин? You know where the shop is. Do you know where the shop is?* Каузативність у тюркських мовах передається одиницями морфемного рівня, а в англійській мові — словами або словосполученнями. Оскільки кожна мова по-своєму кодує (концептуалізує й категоризує) дійсність, то для встановлення еквівалентних співвідношень потрібно враховувати всі різнорівневі засоби вираження в кожній із зіставлених мов.

Нарешті, результати, отримані внаслідок однобічного аналізу, не можуть бути об'єктивними і вичерпними, оскільки в цій ситуації друга мова розглядається в дзеркалі першої мови.

Ці недоліки в зіставному дослідженні семантики можуть бути подолані застосуванням опрацьованої О. В. Бондарком теорії функціонально-семантичного поля. Функціонально-семантичне поле — це система різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію на основі спільності категоріального змісту. Іншими словами — це угруповання граматичних і лексичних одиниць, що ґрунтуються на певній поняттєвій категорії, а також різні комбіновані (лексико-синтаксичні і т. ін.) засоби

³ Гак В. Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике.— М., 1989.— Вып. 25.— С. 16.

певної мови, які взаємодіють на основі спільності їх семантичних функцій (наприклад, функціонально-семантичне поле фазовості, часу, каузативності, особи тощо)⁴.

Узагалі О. В. Бондарко запропонував три поняття, на яких можуть ґрунтуватися зіставні дослідження: «семантична категорія», «функціонально-семантичне поле» і «категоріальна ситуація». Семантична категорія (на нашу думку, її краще називати поняттєвою категорією) — незалежна від конкретного формального вираження інваріантна семантична константа (наприклад, якість, кількість, визначеність / невизначеність, градація, посесивність, аспектуальність, темпоральність, таксис, модальність, персональність тощо). Семантичні (поняттєві) категорії є універсальними. Функціонально-семантичне поле — двостороння одиниця, що об'єднує інваріантне значення і різносторонні формальні засоби його вираження. На відміну від семантичної категорії функціонально-семантичне поле відображає специфічну побудову і специфічне функціонування семантичної категорії у порівнюваних мовах. Категоріальна ситуація — основа для парадигматичного узагальнення функціонально-семантичного поля. Це виражена різними засобами висловлення типова змістова структура, що ґрунтується на певній граматичній категорії й утвореному нею в даній мові функціонально-семантичному полі і являє собою один із аспектів загальної ситуації, передаваної висловленням, одну з категоріальних ознак. Так, наприклад, статальність розкривається в семантичній структурі статальної ситуації, яка містить ряд конкретніших конститутивних ознак, таких, як незмінність ситуації протягом певного періоду часу, тривалість, неконтрольованість ситуації суб'єктом. Зіставний аналіз проводиться саме на основі розрізнюваного матеріалу ідентичних ситуацій порівнюваних мов.

Методика такого аналізу передбачає такі послідовні етапи: 1) визначення семантичної (поняттєвої) категорії, за якою робиться намір здійснювати зіставлення; 2) встановлення засобів вираження досліджуваної семантичної (поняттєвої) категорії в межах функціонально-семантичного поля в зіставлених мовах; 3) зіставлення функціонально-семантичних полів порівнюваних мов з метою виявлення ізоморфних та аломорфних ознак; 4) встановлення міжмовних кореляцій (відношень збігу, розбіжностей, міжмовних лакун та способів їх компенсації тощо). Повний зіставний аналіз повинен завершуватися інтерпретацією мовних контрастів етнокультурними, соціально-історичними та іншими особливостями зіставлюваних мов.

Цінність такого підходу (його по праву можна назвати двостороннім, оскільки в основу зіставлення покладений «третій член» (*tertium comparationis*) — певне позамовне поняття, не належне до жодної із зіставлюваних мов явище, дедуктивно сформульоване метамовою) в тому, що він дає можливість виявити всі засоби вираження чогось у зіставлюваних мовах. Наприклад, якщо дослідника цікавлять засоби вираження дії, яка відбудеться в майбутньому, в німецькій, французькій і англійській мовах, то він виявить, що в німецькій мові для цього використовують 1) футурум (*Ich werde morgen kommen* «Я прийду завтра»), презент у значенні футурума (*Ich komme morgen*), в англійській — 1) Future indefinite (*I shall come tomorrow*), 2) Future continuous (*I'll be coming tomorrow*), 3) Future with going to (*I'm going to go tomorrow*), 4) Present у значенні Future (*I go tomorrow*), а у французькій — 1) Futur simple (*Je viendrai*), 2) Présent у значенні

⁴ Бондарко А. В. Поняття «семантическая категория», «функционально-семантическое поле» и «категориальная ситуация» в аспекте сопоставительных исследований // Методы сопоставительного исследования языков. — М., 1988. — С. 12–19.

майбутнього часу (*Je vais au théâtre après-demain* «Післязавтра я йду до театру»), *aller* + інфінітив (*Je vais venir* «Я зараз прийду»). Отже, за двостороннього підходу досягається вичерпний опис досліджуваного явища. Оскільки лексичні й граматичні одиниці переважно є багатозначними, то тут ураховуються лише ті значення, які відповідають основі порівняння. У випадку футурума це стосується його значення «майбутнє», а не інших темпоральних і модальних значень, які також можуть виражатися цією граматичною формою, наприклад, значення модального (передбачуваного, можливого) теперішнього (*Er wird wohl schlafen = Er schläft wohl* «Він, напевно, спить») або значення спонукального (*Du wirst jetzt gehen* «Ти зараз підеш»). Форма презенса цікавить нас тільки своїм значенням майбутнього часу, її основне значення («теперішнє») тут зовсім не враховується⁵.

Не можна порівнювати системи часів і без залучення лексичних одиниць, які мають темпоральне значення (*Завтра я йду до театру*).

Суть зіставного вивчення можна визначити як системно-функціональне зіставлення ізофункціональних одиниць незалежно від того, до якого рівня мовної системи вони належать. Процедура зіставлення ґрунтується на одному принципі: зіставлювані об'єкти розглядають як функціональні системи, порівняння яких проводиться на основі ознак, релевантних для внутрішньої організації і функціонування цих систем⁶. Описуються не просто одиниці, конструкції тощо, а їх функції.

Так, у германських, романських та деяких інших мовах існує граматична категорія детермінації (означеності / неозначеності), яка передається за допомогою артиклів. У мовах, у яких немає артиклів, такої граматичної категорії немає. Однак це не означає, що означеність / неозначеність не можна виразити в безартиклевих мовах. При потребі ці значення в безартиклевих мовах експлікуються іншими засобами — лексичними, морфологічними, синтаксичними і навіть фонетичними (інтонацією). Так, скажімо, в українській мові, як і в більшості слов'янських, означеність / неозначеність передається 1) вказівними займенниками *цей, ця, це, ці, той, та, те, ті* (*цей учень, та книжка*); 2) неозначеними займенниками *якийсь, якась, якесь, якісь*; 3) прикметниками *невідомий, незнайомий, певний, особливий, цілий* (неозначеність): *Один хлопчик сказав...*; 4) частками *тільки, ще*: *Тільки мати нічого не знала* (означеність); *Ще чашку!* (неозначеність); 5) сполучником *і*: *Ось і місток* (означеність: «той місток, про якого йшла мова»); 6) родовим (неозначеність) і знахідним (означеність) відмінками: *купити хліба — купити хліб, принести паперу — принести папір*; пор. ще: *Я тільки не любив Людмилу* (означеність) — *Я тільки не любив Людмили* (неозначеність); 7) порядком слів. Якщо іменник знаходиться перед присудком — означеність (*Хлопчик вийшов на вулицю*), якщо після присудка — неозначеність (*На вулицю вийшов хлопчик*). Див. переклади з англійської, французької та німецької мов, де означені й неозначені артиклі передаються різним порядком слів в українській мові: англ. *The train has arrived — A train has arrived*, фр. *Le train est arrivé — Un train est arrivé*, нім. *Der Zug ist angekommen — Ein Zug ist angekommen*, укр. *Потяг прибув — Прибув потяг*; 8) фразовим наголосом: *Ось книжка* (означеність), *Ось книжка* (неозначеність). Однак найсильнішим засобом вираження означеності / неозначеності є контекст.

⁵ Штернеманн Р. и др. Введение в контрастивную лингвистику // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1989. — Вып. 25. — С. 145–150.

⁶ Нецименко Г. П. О некоторых аспектах деривационного синтеза при сопоставительном изучении славянских языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 63.

Категорії виду у французькій, як і в німецькій та англійській мовах, немає, однак видові значення тут виражаються лексично, синтаксично і морфологічно⁷. Видові відтінки у французькій мові передають не самі дієслова, а часові форми. Можна вказати на такі тенденції щодо відповідності французьких часових форм із видовими формами української мови: Present — теперішній час недоконаного виду, Futur — майбутній час доконаного або недоконаного виду, Futur antérieur — майбутній час доконаного виду, Passé composé — минулий час доконаного виду, Passé simple — минулий час доконаного виду, Passé antérieur — минулий час доконаного виду, Imparfait — минулий час недоконаного виду, Plus-que-parfait — минулий час доконаного або недоконаного виду, Temps surcomposés — минулий або майбутній час доконаного виду. Як бачимо, у французькій мові протиставляються прості та складні часові форми й Imparfait і Passé simple, Passé composé, що є ще одним свідченням того, що граматичної категорії виду у французькій мові немає.

Подібне можна сказати й про іспанську мову. Хоча деякі іспанські граматисти вважають, що прості форми минулого часу, за винятком preterito indefenido, означають незакінчену дію, а всі складні часові форми і preterito indefenido передають обмежену в часі дію, тобто мають відтінки доконаного виду. Однак, як правильно зазначають В. С. Виноградов та І. Г. Милославський, видове забарвлення тут притаманне часовим формам, а не самому дієслову. Іспанські дієслова не утворюють співвідносних між собою видових пар⁸. Незважаючи на те, що іспанські дієслова не мають особливих парадигм видових протиставлень, іспанська мова передає своїми засобами (протиставленням простих і складних часів, лексичними й описовими засобами) видові характеристики — обмеженість і необмеженість у часі дії, її тривалість та однократність, кратність і точковість тощо.

В англійській мові аспектні значення передаються лексично, через контекст у поєднанні з деякими часовими формами, які є словозмінними, тоді як у слов'янських мовах категорія виду є словотвірною, самостійною, незалежною від категорії часу, хоча з нею і пов'язана. Тому є всі підстави стверджувати, що в сучасній англійській мові дієслівної категорії виду немає, хоча вона була в давньоанглійській мові.

У балканських мовах є особливий переповідний спосіб — коментатив. Мовець описує факт з чужих слів, не беручи на себе відповідальності за те, чи справді був цей факт. Пор. болг. *Той си купи ново палто* «Він купив собі нове пальто» і *Той си купиш ново палто* «Кажуть, що він купив собі нове пальто»; *Той ще жъне* «Він буде жати» і *Той цял да жъне* «Кажуть, що він буде жати»; *Няма война* «Війни немає» і *Нямало война* «Кажуть, що війни немає». В українській мові такої граматичної категорії немає, але значення переповідності передається лексичними засобами — *кажуть, мовляв* (рос. *мол, дескать, де*) тощо: «Розпитували Давида про новини, про службу. А за своє життя мовчали. Поживеш, мовляв, сам побачиш» (А. Головка); «То родички мені й переказують: отак люди плешуть, мовляв» (Г. Барвінок); «— Самі спожили свіженьку й гарячу рибку, а ви, мовляв, їжте холодну й нетривну» (І. Нечуй-Левицький).

Оскільки при застосуванні теорії функціонально-семантичного поля простежується весь спектр засобів вираження певної семантичної (поняттєвої) катего-

⁷ Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. — М., 1977. — С. 198–199; Гак В. Г. Русский язык в сопоставлении с французским. — М., 1988. — С. 72–80.

⁸ Виноградов В. С., Милославский И. Г. Сопоставительная морфология русского и испанского языков. — М., 1986. — С. 86–94.

рії, то вона (ця теорія) є ефективним засобом виявлення в тій чи іншій мові прихованих (криптотипічних) граматичних категорій, під якими розуміють семантичні й синтаксичні ознаки слів, що не мають експліцитного (явного) морфологічного вираження, але є істотними для побудови й розуміння висловлення. Вони (приховані категорії) впливають на сполучуваність певного слова з іншими словами в реченні. Інакше кажучи, це граматичні категорії, що заховані у значеннях слів і синтаксичних зв'язках слів у реченні. Спостереження над засобами вираження означеності / неозначеності і особи/неособи в українській мові дають певні підстави для інтерпретації їх як прихованих граматичних категорій.

Категорія означеності / неозначеності виявляється в тому, що означені імена за актуального членування речення виступають темою, а неозначені — ремою: *Учитель увійшов до класу = The teacher came into the classroom; До класу увійшов учитель = A teacher came into the classroom.* Неособові іменники не вживаються в давальному відмінку із семантикою призначення (* *купити гардини вікнам, * дати скатертину столу*), неможливі в конструкції «у N є ...» (* *у вікон є гардини, * у стола є скатертина*), а речення однієї й тієї самої конструкції з назвою особи і з назвою неособи дають різні трансформації: *Стіл був накритий офіціантом → Офіціант накрив стіл; Стіл був накритий скатертиною → * Скатертина накриває стіл* (правильно: *X накрив стіл скатертиною*). Прихованою в англійській мові є категорія роду. Специфічне формальне вираження цієї категорії з'являється тоді, коли є можливість співвіднести іменник з особовим займенником однини (у випадку середнього роду він може також визначатися за питальними і відносними займенниками *what, which*). Так, молоді тварини належать до it-класу, а дорослі до he; собаки, орли й індики — до he-класу, кішки — до she-класу, частини тіла й увесь рослинний світ — до it-класу, країни і штати — до she-класу, міста, суспільства, корпорації — до it-класу, привиди — до it-класу, судно з парусом або двигуном і маленькі судна, які мають назви, — до she-класу, безіменні човни, каное, шоти — до it-класу⁹. Слово *child* «дитина», *baby* «немовля», *infant* «дитина до семи років» належать до it-класу, але конкретні імена дітей до he- або she-класу. Пор.: *My baby enjoys its food* «Моїй дитині подобається її їжа», але *My baby name is Helen. See how Helen enjoys her food* «Мою дитину звать Гелен. Подивіться, як Гелен подобається її їжа».

Використання в ролі *tertium comparationis* поняття функціонально-семантичного поля дає можливість охопити всі три аспекти (рівні) зіставного дослідження: 1) план вираження (наприклад, утворення множини, форм роду, формальні особливості порядку слів), 2) план змісту (наприклад, граматична категорія стосовно обсягу її значень: граматична категорія може бути в двох мовах, але кількість субкатегорій і обсяг їх значень можуть не збігатися), 3) план функціонування (однина і множина в зіставлених мовах можуть використовуватися по-різному). Так, в іспанській мові множина має ще значення парності (*los tíos* «дядько й тітка», *los reyes* «король і королева», пор. укр *батьки* «батько й мати») й експресивності (*Que grande estas! Y con barbas!* «Який ти великий! І з бородою!», буквально: *Який ти великий! І з бородами!*). У татарській мові множина має специфічні значення «приблизно» (*июнь урталаринда* «приблизно в середині червня») і «ті, хто пов'язаний соціальними відносинами» (*Азатлар* «Азат і його родина», *этилэр* «батько й усі, хто живе разом із ним»).

Як бачимо, поняття функціонально-семантичного поля має еталонний характер. Виділення функціонально-семантичного поля дозволяє розглядати спе-

⁹ Уорф Б. Грамматические категории // Принципы типологического анализа языков различного строя. — М., 1972. — С. 47–48.

цифіку його структурування в різних мовах і розподіл його значень між різними мовними рівнями як особливу й індивідуальну рису кожної окремої мови. Оскільки третім членом зіставлення тут виступає семантична (поняттєва) категорія, це дає змогу виявити специфіку кодування в порівнюваних мовах одного й того самого концепту, однієї й тієї самої пропозиції тощо. Такий підхід враховує весь діапазон різнорівневих засобів вираження певного значення в кожній із зіставлюваних мов.

M. P. KOCHERHAN

**THE FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD THEORY AND ITS IMPLEMENTATION
IN CONTRASTIVE LINGUISTICS**

The paper addresses the issue of applying the functional-semantic field theory as tertium comparationis for the cross-language comparison.

Key words: cross-linguistic comparison, metalanguage (tertium comparationis), the methodology of cross-language comparison, functional-semantic field.